

УДК 94:[061:61](477)"1850/1900"

МЕДИЧНІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕДИЦИНИ

Левченко І. М. (Переяслав-Хмельницький)

У статті здійснено аналіз значення медичних товариств другої половини ХІХ - початку ХХ століть. Авторкою подано оцінку діяльності наукового Товариства київських лікарів, Одеського товариства лікарів та Харківського товариства медиків, які своєю діяльністю акцентували увагу громадськості на важливих проблемах гігієни, захворюваності населення інших важливих питаннях медицини. Висвітлено вплив активних діячів товариств на формування і поширення знань у галузі медицини.

Проаналізовано мету створення медичних товариств, яка полягала у сприянні науковому вдосконаленню лікарів, розповсюдженні медичних знань і методик лікування з урахуванням місцевих умов життя, а також у наданні медичної допомоги тим, хто звертався до закладів товариств.

Акцентовано увагу на ролі членів медичних товариств, які, як і учасники інших наукових товариств природознавців і лікарів, відіграли помітну роль в удосконаленні вітчизняної медичної освіти, популяризації наукових знань та професійної підготовки медиків і бактеріологів.

Авторка відзначає значення медичних товариств, які відіграли важливу роль у розвитку і вдосконаленні санітарної статистики, започаткуванні нових галузей науки, таких як епідеміологія, бактеріологія, соціальна гігієна тощо.

Ключові слова: *медичні товариства, медицина, медичні знання, дослідження, санітарна статистика.*

Постановка проблеми. В умовах гуманізації світу соціальна медицина відіграє дедалі більшу світоглядну роль у суспільстві. У

процесі реформування національної системи охорони здоров'я та вдосконалення профілактичних технологій особливо важливе

значення має звернення до набутого досвіду минулих поколінь. У цьому плані слід відмітити діяльність наукових медичних товариств, які зробили неоціненний внесок у розвиток профілактичної медицини.

Наукові медичні товариства в сучасному розумінні – це добровільні об'єднання лікарів та інших фахівців, які працюють у галузі медицини і охорони здоров'я. Завданнями медичних наукових товариств є пропаганда наукових медичних знань, впровадження досягнень медичної науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів товариства. Тогочасним медичним товариствам надавалася значуща і дієва роль як у медицині, так і в розвитку суспільства. На початкових етапах діяльності вони були міцною опорою для закладення основ, на яких формувалася галузь, потужним плацдармом для медичних досліджень, дискусій, формування авторитету медичної науки. Тому вивчення даної проблематики є доволі актуальним саме на сучасному етапі розвитку країни, коли існує прагнення стати передовою науковою державою у складних умовах розвитку всіх сфер соціального життя.

Ступінь дослідженості проблеми.

Питання дослідження наукових медичних товариств висвітлювалися у працях таких дослідників як К. К. Васильєва [2], А. А. Грандо [4], П. Т. Петрова [11], В. С. Савчук [13] та інші. Окрему групу історіографічних джерел дорадянського періоду складають авторські наукові розвідки та монографічні видання. Публікація В. Радуловича [12] містить авторську оцінку ролі та значення товариств лікарів, які існували в Російській імперії на кінець XIX ст. Деякі особливі розвідки присвячені питанню дослідження діяльності окремих українських та слобожанських товариств [18]. Вагомим внеском у формування та розвиток вітчизняної медичної науки є монографія Н. І. Коцур [7]. В ній авторка висвітлює санітарно-протиепідемічну діяльність наукових медичних товариств, становлення медичної науки в університетах та академічних установах на терені України. Огляд літератури переконує у відсутності узагальнюючого дослідження, яке б комплексно розглядало означену проблему.

Мета статті полягає у визначенні ролі наукових медичних товариств України в поширенні медичних знань громадськості та в загальному розвитку медичної науки у другій половині XIX - на початку XX століть.

Виклад основних результатів дослідження. Особливістю другої половини XIX століття в гуманітарній сфері Російської імперії було створення чисельних наукових товариств, насамперед медичних, які слугували «місточком» між лікарями-практиками та

професорами медичних факультетів.

Кількість медичних товариств у Російській імперії на початку XIX ст. була невеликою; серед них назвемо Фізико-медичне товариство (засноване в 1804 р.), Віленське медичне товариство (1805 р.), Товариство російських лікарів у Петербурзі (1833 р.), Товариство київських лікарів (1840 р.), Товариство одеських лікарів (1849 р.) [5]. У період з 1858 по 1868 рр. виникло 29 нових товариств медичного профілю, 6 із яких діяли на терені України.

На особливу увагу заслуговує Товариство київських лікарів, яке в різний період очолювали В. О. Каравасв, Н. А. Хржонщевський, Ю. І. Мацион, П. І. Перемежко, Г. М. Мінх, В. П. Образцов. Товариство, статут якого був затверджений у 1850 р., об'єднувало прогресивних викладачів медичного факультету університету та лікарів, які працювали в Києві [3, с. 46-47].

Це товариство мало наукову спрямованість і сприяло підвищенню кваліфікації лікарів. До кола його інтересів входили не лише лікування, а й профілактика захворювань, стан медичної науки за кордоном. Про це говорить його програма, яка зокрема включала: розповіді про цікаві випадки з медичної практики; спостереження за ходом епідемій, виявлення їхніх причин і засобів профілактики та лікування; демонстрації анатомічних і патологічних препаратів; показ нових інструментів і машин; розгляд поданих наукових робіт; поширення медико-гігієнічних знань серед населення; ознайомлення із зарубіжними методами лікування; медичну допомогу зuboжilим тощо [18, с. 88].

До сфери інтересів Товариства київських лікарів входила територія Правобережної України. Члени товариства намагалися повідомляти про свої відкриття повітових лікарів не лише Київщини, а й лікарів, які належали до Подільської та Волинської лікарських управ [7, с. 268].

Зазначене товариство відіграло помітну роль у розвитку не лише клінічної, але й профілактичної медицини. На його засіданнях розглядалися і вдосконалювалися організаційні форми охорони здоров'я, санітарного оздоровлення Києва, соціальні аспекти профілактики туберкульозу, венеричних хвороб, алкоголізму, боротьби з дитячою смертністю.

Друга половина XIX ст. увійшла в історію медицини як ера медичної бактеріології: були відкриті збудники переважної більшості бактеріальних інфекцій. Провідну думку науковців було зосереджено на обґрунтуванні способів боротьби із заразними хворобами.

14 квітня 1895 р. відбулося відкриття Товариства боротьби із заразними хворобами. Товариство поставило наступні завдання

відповідно до прийнятого статуту: створення бактеріологічного інституту для виготовлення засобів проти заразних хвороб; відкриття лікарняних установ для лікування заразних хвороб; сприяння в боротьбі із заразними хворобами урядовими, громадськими установами та окремими особами шляхом організації санітарних загонів, прищепних станцій, постачання лікувальними засобами, які є в розпорядженні Товариства; поширення серед населення знань щодо причин, способів лікування і профілактики заразних хвороб, зокрема через влаштування публічних читань, відкриття курсів для підготовки санітарного персоналу, видання й поширення популярних брошур і книг відповідного змісту [17, с. 112]. Створене Товариство боротьби із заразними хворобами координувало свої дії з Товариством київських лікарів.

Товариство боротьби із заразними хворобами, крім поширення медичних і бактеріологічних знань серед населення, в 1897 р. ухвалило відкрити систематичні курси з теоретичної і практичної бактеріології серед лікарів. Наступними роками ці курси повторювалися, а програма щороку вдосконалювалася. Для читання теоретичної частини запрошувалися фахівці Київського університету. Практичні заняття проводились у спеціальному приміщенні, обладнаному всіма необхідними приладами для роботи з бактеріальними культурами та дрібними експериментальними тваринами. Попит на курси був таким великим, що їхні організатори не встигали задовольнити всіх бажаючих [9].

Важливо згадати ім'я Н. А. Хржонцевського, який був президентом Товариства природознавців (1870-1872) та президентом Товариства київських лікарів у 1869-1872, 1886-1889, 1889-1892 рр. За його ініціативи науковці медичного факультету Київського університету виступали з доповідями на засіданнях, значну увагу звертали на питання санітарної освіти, громадської гігієни. Студенти медичного факультету також брали участь у науковій та просвітницькій діяльності товариства [1, с. 89-97].

У 1881 р. члени Товариства київських лікарів організували «гурток лікарів з метою нічних лікарських чергувань» – це було початком створення служби швидкої допомоги. Того ж року було засновано студентське наукове товариство на чолі з О. Киселем. За допомогою професорів Київського університету та власними силами студентів було засновано бібліотеку, придбано лабораторне обладнання. З організацією Наукового клінічного товариства студентів-медиків багато студентів отримали можливість брати участь у дослідницькій роботі; на засіданнях обговорювали реферати, історії

хвороб. На студентських конференціях були присутні лікарі, професори, які також брали участь в обговоренні різних питань. Такі дискусії інколи досягали навіть більшого ефекту, ніж навчальні лекції. Студенти займалися науковою та практичною діяльністю, зокрема брали участь у ліквідації епідемії холери в Києві у 1893 р., склали статистичні дані хворих та історії їхніх хвороб, хоча офіційний статут товариства не було затверджено аж до 1910 р. [3, с. 114-116].

Одним із найбільших та найвагоміших у Російській імперії було Одеське товариство лікарів, засноване в 1849 р. [8, с. 39].

Інфекційна захворюваність у регіоні завжди була вищою порівняно з іншими районами країни, і цьому є пояснення. У зв'язку зі своїм природно-географічним розташуванням і торгово-економічним становищем Одеський регіон у ті часи потерпав від таких інфекційних хвороб як чума, холера, дифтерія, венеричні хвороби. Тому одеські лікарі виявили особливу зацікавленість до вивчення цих хвороб.

У перше 20-річчя існування товариства основну увагу лікарів було спрямовано на вивчення найпоширеніших епідемій, зокрема малярії, паразитарних тифів і холери; також заслуховувалися повідомлення про результати клінічних спостережень. На засіданнях, крім іншого, проводився обмін думками з приводу неординарних випадків із лікарської практики шляхом читання рефератів.

Активну участь у засіданнях товариства брали відомі вітчизняні вчені, зокрема М. В. Скліфосовський. Саме на засіданні Товариства одеських лікарів він уперше доповів про результати своїх успішних операцій [15].

З початку 1860-х років Товариство одеських лікарів вибрало одним із важливих своїх завдань розробку санітарної статистики Одеси і всього Новоросійського краю. Велику роль у вивченні санітарного стану Одеси і в розробці санітарно-медичного стану відіграли міські лікарі, які вели статистику захворюваності населення й намагалися запобігти найрізноманітнішим епідеміям того часу.

З прийняття нового статуту розпочався другий етап у діяльності Товариства одеських лікарів. За часом він збігається з глибокими політичними та економічними перетвореннями, які відбувалися в Російській імперії після загальновідомих реформ 60-х років XIX ст. Особливо важливе значення в цей період мали розвиток громадської медицини, виникнення міської та земської медичних організацій.

Наприкінці 1873 р. товариство розробило певну систему, а вже з початку 1874 р. стало збирати й опрацьовувати відомості щодо госпіталізованої захворюваності за даними лікарень і військових лазаретів міста, дані про смертність населення. Для отримання матеріалів

щодо статистики смертності Товариство одеських лікарів використало існуючу в Одесі постанову, згідно з якою тіла померлих підлягали захороненню лише після отримання свідоцтва від міських або стаціонарних лікарів [2, с. 85].

Починаючи з січня 1874 р. почали систематично надходити відомості про смертність населення від дільничних лікарів, з лікарень і лазаретів. Ці відомості систематизувалися і щомісяця публікувалися на засіданнях Товариства одеських лікарів. Дані про смертність публікувалися у спеціальному щомісячному бюлетені «Статистика смертності в Одесі» [2, с. 85].

Велику організаційну та освітню роботу провели одеські лікарі в 1865 р. через появу епідемії холери. Щоб запобігти масовій захворюваності населення на холеру, Одеським комітетом народного здоров'я було опубліковано постанову про гігієнічні заходи, яких повинні дотримуватися місцеві жителі. У боротьбі з холерною епідемією одеські лікарі працювали з великою самовідданістю, не отримуючи за це жодної винагороди. Тільки в 1866 р. Одеська міська дума висловила подяку лікарям, які брали участь у боротьбі з епідемією і видала кожному з них винагороду в розмірі 150 рублів [5, с. 125].

Значний вплив на розвиток медичних знань в Україні відіграло Харківське медичне товариство, засноване в 1861 р. В Харкові в той час діяли Товариство наукової медицини і гігієни при Харківському університеті, Бальнеологічне товариство Слов'янського курорту, Товариство нічних чергувань, Дерматовенерологічне товариство при Харківському університеті, Товариство швидкої медичної допомоги, Товариство дитячих лікарів та інші. Але особливе місце у вітчизняній історії посідає Харківське медичне товариство.

Наукове медичне товариство розпочало свою діяльність з невеликою кількістю членів, і перші його засідання проводилися у приміщеннях медичного факультету Харківського університету. Товариство мало велику мережу закладів лікувального, профілактичного та учбового характеру. З перших кроків існування товариства його члени ставили своїм завданням займатися питаннями, що мають відношення до медичної науки: розповіді про цікаві практичні випадки, спостереження за ходом епідемій, виявлення їхніх причин і засобів лікування та запобігання, показ нових інструментів і машин, розгляд наукових робіт. Соціально-гігієнічний напрям діяльності був спрямований на вирішення таких питань як охорона здоров'я широких верств населення, боротьба з антисанітарним станом міст, робочих селищ, робітничих майстерень у нових економічних умовах. Великий інтерес

проявляло товариство до питань комунального благоустрою. При медичному товаристві створювалися амбулаторії або лікарні для обслуговування бідних верств населення. Вартими уваги є медико-топографічні описи відомих діячів цього товариства – А. Леонтовича, В. Столярова [5, с. 39-42, 112-118].

Метою медичного товариства було сприяння науковому вдосконаленню лікарів, розповсюдженню медичних знань і методик лікування з урахуванням місцевих умов життя, а також надання медичної допомоги тим, хто звертався до закладів товариства. Членами Харківського медичного товариства були почесні лікарі, магістри та провізори, які прагнули працювати на благо свого народу і країни. Члени цього товариства завжди були першими у практичному застосуванні закордонних медичних інновацій.

У 1885 р. при лікарні було влаштовано палату на 10 ліжок, в якій за 25 років пройшли повний курс лікування 3017 робітників, а в 1911 р. було збудовано та облаштовано двоповерхову будівлю лікарні для невиліковних хворих. З метою упорядкування профілактичної роботи серед населення при товаристві в 1873 р. виникло статистичне бюро, а в 1892 р. було створено спеціальний комітет для організації популярних читань із гігієни, що використовував із цією метою приміщення комісії народних читань Харківського товариства грамотності [6, с. 117]. Особливе місце в історії вітчизняної охорони здоров'я посідають створені колективними зусиллями членів Харківського медичного товариства у 80-ті роки XIX ст. заклади боротьби з дуже небезпечними для життя та масовими хворобами. Понад 30 тис. осіб, які постраждали від укусів тварин (хворих на сказ), було врятовано завдяки Пастерівському інституту, який ефективно діяв при товаристві з 1887 р. Першими пацієнтами Бактеріологічної станції Харківського медичного товариства стали троє селян із Курської губернії, які були заражені сказом від укусу дикого вовка. Кількість постраждалих невпинно збільшувалася, і це стало ключовою причиною відкриття притулку для осіб, заражених сказом внаслідок укусу диких тварин [16].

Завдяки створенню лікарень, науково-практичних об'єднань і центрів наукової діяльності Харківське медичне товариство здобуло доволі високу репутацію та визнання прогресивної медичної організації. Дослідження, які здійснювалися учасниками товариства, не входили до планів робіт навчальних закладів, а зароджувалися за ініціативи вчених і матеріально підтримувалися місцевими й державними органами. Окрім розвитку клінічної та профілактичної медицини, Харківське медичне товариство займалося питаннями бальнеології,

зокрема вивченням лікувальних властивостей Слов'янських мінеральних озер. Саме це товариство в 1888 р. ініціювало створення «Общества пособия недостающим больным, лечившимся на Славянских минеральных водах» [14]. Величезною заслугою товариства є організація та відкриття в 1910 р. Жіночого медичного інституту, який за 7 років підготував майже 2000 лікарів.

Висновки. Отже, привертаючи увагу медичної громадськості до актуальних проблем охорони здоров'я, лікарські організації і товариства впливали на розвиток різних напрямів медицини. Члени медичних товариств, як і учасники інших наукових товариств природознавців і лікарів, відіграли помітну роль в удосконаленні вітчизняної медичної освіти, популяризації наукових знань та професійної підготовки медиків і бактеріологів. Науковці і

лікарі, які працювали в наукових центрах на рубежі століть, зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної епідеміології та мікробіології. Наукові товариства започаткували нові галузі науки – епідеміологію, бактеріологію, соціальну гігієну та інші.

Також важливу роль товариства медиків відіграли у розвитку і вдосконаленні санітарної статистики, зокрема у зборі й науковому обґрунтуванні статистичних матеріалів про захворюваність і смертність.

Заснування таких закладів говорить про небайдужість освічених людей щодо дотримання медично-санітарних норм більшою частиною населення. Вагомим підтвердженням важливої ролі товариств лікарів є розгорнута просвітницька робота, яка розкривала соціально-економічне становище населення.

1. Бенюмов Р. Я. З історії розвитку медичної думки на Україні / Р. Я. Бенюмов, І. М. Макаренко. – К.: Держмедвидав УРСР, 1963. – 164 с.
2. Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно-медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии: дис... д-ра мед наук / К. К. Васильев. – Тернополь, 1993. – 450 с.
3. Гончарук Е. И. 150 лет Киевскому медицинскому институту / Е. И. Гончарук, Н. Н. Зайко, И. И. Бобрик и др. – К.: Здоров'я, 1991. – 264 с.
4. Грандо А. А. Из истории развития общественной медицины на Украине / А. А. Грандо // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К., 1954. – С. 130-149.
5. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70 гг. XIX века / А. П. Жук. – М.: Медгиз, 1963. – 382 с.
6. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Харків: Фірма «Консул», 1998. – 192 с.
7. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX - 20-ті рр. XX століть): Монографія / Н. І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 728 с.
8. Левит М. М. Общественная медицина в России в период дореволюционной ситуации 1859-1860 гг. / М. М. Левит // Очерки по истории отечественной медицины середины XIX в. – Вып. 2. – М.: Медгиз, 1963. – С. 3-67.
9. Отчет о деятельности Общества для борьбы с заразными болезнями в г. Киеве. Год второй. – К., 1906. – 180 с.
10. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1914 г. – Харьков, 1916. – 459 с.
11. Петров П. Т. Столетие Харьковского медицинского общества / П. Т. Петров // Очерки русской общественной медицины. – М., 1965. – 299 с.
12. Радулович В. И. Очерк истории русских медицинских обществ: цель, значение и взаимная связь / В. И. Радулович. – Орел: Типография газеты «Орловский вестник», 1890. – 40 с.
13. Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX - начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепрпетровск, 1994. – 232 с.
14. Сезонный листок Славянских минеральных вод. – 1889. – № 1. – 21 мая.
15. Склифософский Н. В. Два случая овариотомии со счастливым исходом / Н. В. Склифософский // Медицинский вестник. – 1868. – № 9. – С. 71-72; № 10. – С. 79-81.
16. Хвисяк М. І. Харківське медичне товариство – досвід історії / М. І. Хвисяк // Проблеми безперервної медичної освіти та науки. – 2011. – № 2. – С. 94-96. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbul.gov.ua/portal/Chem_Biol/Psmno/2011_2/23.paf.
17. Хозяйственный Комитет для приготовления противодифтерийной сыворотки: отчет о его деятельности. – К., 1906. – 180 с.
18. Ціборовський О. М. Заснування Товариства Київських лікарів та його внесок у розвиток медицини і охорони здоров'я (до 170-річниці Товариства Київських лікарів) / О. М. Ціборовський // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів: Матеріали конференції. – К., 2010. – С. 87-92.

РЕЗЮМЕ

МЕДИЦИНСКИЕ ОБЩЕСТВА УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - В НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ: ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МЕДИЦИНЫ

Левченко И. М. (Переяслав-Хмельницкий)

В статье осуществлен анализ значения медицинских обществ второй половины XIX - начала XX веков. Автором представлена оценка деятельности научного Общества киевских врачей, Одесского общества врачей и Харьковского общества медиков, которые своей деятельностью акцентировали внимание общественности на важных проблемах гигиены, заболеваемости населения, других важных вопросах медицины. Освещено влияние активных деятелей обществ на формирование и распространение знаний в области медицины.

Проанализированы цели создания медицинских обществ, которые заключались в содействии научному совершенствованию врачей, распространении медицинских знаний и методик лечения с учетом местных условий жизни, а также в оказании медицинской помощи тем, кто обращался в учреждения общества.

Акцентировано внимание на роли членов медицинских обществ, которые, как и участники других обществ естествоиспытателей и врачей, сыграли заметную роль в усовершенствовании отечественного медицинского образования, популяризации научных знаний и профессиональной подготовки медиков и бактериологов.

Автор отмечает значение медицинских обществ, которые сыграли важную роль в развитии и совершенствовании санитарной статистики, учреждении новых отраслей науки, таких как эпидемиология, бактериология, социальная гигиена и др.

Ключевые слова: медицинские общества, медицина, медицинские знания, исследования, санитарная статистика.

SUMMARY

MEDICAL SOCIETIES OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX - EARLY XX CENTURIES: TO THE HISTORY OF DOMESTIC MEDICINE

I. Levchenko (Pereyaslav-Khmelnytsky)

This paper analyzes the importance of medical societies of the late nineteenth and early twentieth centuries. The author presented an evaluation of activities of the Kyiv Doctors' Scientific Society, Odessa and Kharkiv Medical Societies whose activities focused public attention on the important problems of hygiene, morbidity, other important medicine problems. There are determined an influence of active members of societies on the knowledge in the medical field formation and dissemination.

There are analyzed the goal of medical societies creating, which was to promote the doctors' scientific improvement, dissemination of medical knowledge and treatment methods based on local living conditions, as well as providing medical care to those who sought the institutions of society.

Attention is focused on the role of the members of medical societies, who like the members of other scientific societies of scientists and physicians have played a significant role in improving domestic health education, promotion of scientific knowledge and training of doctors and bacteriologists.

The author determines a meaning of medical societies, which played an important role in the development and improvement of health statistics and setting up new branches of science such as epidemiology, bacteriology, social care and others.

Keywords: medical societies, medicine, medical knowledge, research, health statistics.